

મુક્તિની લલક

‘મુમુક્ષુત્વ’

બૈન વિલિયમ્સ દ્વારા લિખિત એક વ્યાખ્યા

આપણી આ સંસાર યાત્રામાં ક્યારેક-ક્યારેક આપણામાં એક ભાવ જાગે છે કે મનુષ્ય હોવાનો અર્થ કંઈક બીજો પણ છે, આ જીવનનો ઉદ્દેશ્ય અને સામર્થ્ય ઘણો વધુ છે, અત્યારે આપણે જેટલું સમજી શકીએ છીએ તેના કરતાં પણ વધુ છે. અને આ ભાવની સાથેસાથે એક અંતરપ્રેરિત સમજ એ પણ જોડાયેલી હોઈ શકે કે ભલે આપણે એ બધાં પરંપરાગત લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરી લઈએ જે આપણે પોતાના માટે નક્કી કર્યાં છે, પરંતુ અંતતઃ તેનાથી આપણને સાચી પ્રાપ્તિ નહીં થાય.

તો પછી એ શું છે જેને આપણે વાસ્તવમાં શોધી રહ્યાં છીએ? આપણે એ સુખને શોધી રહ્યાં છીએ જેનો ક્યારેય લોપ નહીં થાય. આપણને એ અંતરમુક્તિની લલક છે જે અવિચળ છે. બની શકે કે અંતરનો આ અવાજ સૂક્ષ્મ હોય પરંતુ એ ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ લાગણી કે જીવનમાં આનાથી વધારે કંઈક બીજું પણ છે, એક શુદ્ધ સ્પંદ છે પોતાના સાચા સ્વરૂપની વ્યાપકતા પ્રત્યે જાગૃક થવાનો, પોતાના સાચા સ્વરૂપની અસીમિતતા પ્રત્યે જાગૃક થવાનો.

એ સિદ્ધો જે શૈવદર્શનની વ્યાખ્યા કરે છે, તેઓ કહે છે કે આ લલક સ્વયં ચિતિનો જ એક અંતરતમ ગુણ છે, તેનો જ એક અંતર્ગત ભાગ છે. તેઓ શીખવે છે કે જે ક્ષણે સર્વવ્યાપી ચિતિ સર્જન કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તે આ જગતના રંગમંચ પર અભિનય કરવા માટે સ્વેચ્છાથી પોતાની સ્વતંત્રતા અને વ્યાપકતાનો ત્યાગ કરી દે છે. આ રીતે ચિતિ એક અભિનયકારની જેમ પોતાની જ ઇચ્છાથી એક જીવાત્માની ભૂમિકા ધારણ કરે છે. જન્મ-મરણ અને ફરી પુનર્જન્મના આ અનેકાનેક ચક્રોમાંથી પસાર થતી વખતે તે તેના સાચા સ્વરૂપ એટલે કે સર્વવ્યાપી અને આનંદપૂર્ણ ચિતિ હોવાની સ્મૃતિને ગુપ્ત અને અપ્રગટ રૂપે પોતાના હૃદયની ગહનતામાં ધારણ કરી રાખે છે. અને જ્યારે આપણા અનંત સ્વરૂપની આ સ્મૃતિ જાગ્રત થાય છે ત્યારે આપણે ફરીથી આપણી એ મૂળ સ્વતંત્રતા અને ઉન્મુક્ત આનંદને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેરિત થઈએ છીએ, જે બધાં પ્રાણીઓનો આધાર છે અને તેમને જીવંત બનાવે છે, એવો અદ્ભુત બોધ જેમાં બધું જ એક થઈ જાય છે.

મહત્ત્વપૂર્ણ વાણાંક ત્યારે આવે છે જ્યારે આપણે આ અંતર્ગત લલક પ્રત્યે જાગૃક થઈ જઈએ છીએ, જે સ્વયં તેની જ એક ચિનગારી છે જેના માટે આપણે ઉત્કંઠિત છીએ. અંતરના આ અવાજને સંસ્કૃતમાં ‘મુમુક્ષુત્વ’ કહેવામાં આવે છે એટલે કે મુક્તિ માટેની ઉત્કટ ઇચ્છા, પરમ સત્યને જાણવાની તીવ્ર લલક.

‘વિવેકચૂડામણિ’, શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વારા રચિત વેદાંત-દર્શન પર સૌથી સંક્ષિપ્ત અને મર્મભેદી ગ્રંથ છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે :

દુર્લભં ત્રયમેવૈતદેવાનુગ્રહલેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥

આ ત્રણેય અત્યંત દુર્લભ છે અને માત્ર ભગવદ્ કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે :

મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષુત્વ (મુક્તિની લલક) અને મહાપુરુષોનો આશ્રય.^૧

ભારતની તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાઓમાં મનુષ્યજન્મને એક અતિદુર્લભ અને અતુલનીય ભેટ માનવામાં આવે છે કારણકે મનુષ્યોમાં ચિત્તિની અસીમ સ્વતંત્રતા પ્રત્યે જાગ્રત થવાનું સામર્થ્ય છે. અને મુક્તિની આ લલક પ્રત્યે જાગૃક થવું, મનુષ્યજીવનમાં રહેલી એક મહત્ત્વપૂર્ણ ક્ષણને દર્શાવે છે. ત્યારબાદ અગણિત આશીર્વાદયુક્ત આ બે ભેટ ઉપરાંત દિવ્ય કૃપાના સર્વોચ્ચ કૃત્ય દ્વારા આપણને એક સદ્ગુરુ મળે છે અને અંતે આપણે તેમની શરણમાં જઈએ છીએ. કારણકે આવા પૂર્ણતાપ્રાપ્ત, આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ જ દિવ્ય શક્તિપાત દીક્ષાની અસાધારણ ભેટ પ્રદાન કરવાના અધિકારી હોય છે.

શક્તિપાત દીક્ષા સીધી દિવ્ય કુંડલિની શક્તિને જાગ્રત કરે છે, જે પછી શ્રીગુરુની કૃપા અને તેમના સંરક્ષણમાં કરવામાં આવેલા આપણા અનુશાસિત આધ્યાત્મિક અભ્યાસો દ્વારા ઉન્મીલિત થાય છે. આપણી અંતર શક્તિનું આ ઉન્મીલન કે વિકાસ, મુક્તિની લલકને તીવ્ર કરી દે છે અને પથ પર આપણી પ્રગતિને ઝડપી બનાવે છે. આ રીતે, એક મુમુક્ષુ ધીરે-ધીરે પરિપક્વ થઈ જાય છે અને આત્માના પૂર્ણ જ્ઞાનને પામવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

મહાન સિદ્ધોની શિખામણો સતત આ લલકને ઓળખવાના મહત્ત્વના ગુણગાન કરે છે. ગુરુમાઈજી કહે છે :

મુમુક્ષુત્વ એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો દઢનિશ્ચય છે. તે આ તીવ્ર ઇચ્છા છે જે એક વ્યક્તિને સત્યની શોધ કરાવે છે. જે પોતાની અંદર રહેલી મહાનતર શક્તિને જાણવા માટે, દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાનું બલિદાન આપવા તત્પર હોય, એવી વ્યક્તિને મુમુક્ષુ કહેવાય છે.

એક સાચો મુમુક્ષુ એવા બધા અવરોધોથી મુક્ત થવા ઇચ્છે જે તેને તેની પોતાની સીમિતતાઓથી જકડી રાખે છે. મુક્તિની અવિસ્મરણીય લલક સાથે, પરમ સત્યની સાથે ઐક્ય સાધવા માટે તે કૃતનિશ્ચયી છે. તેથી જ અંશમાત્ર અહમ્ પાણ તેને માટે પીડાદાયી છે. ભગવાનની ઇચ્છા પ્રતિ પોતાને સમર્પિત કરવા માટે મુમુક્ષુ અથકપણે પ્રયત્ન કરે છે.

મુમુક્ષુ બનો : મહાન સત્યની સાથે એક થવા માટે પૂર્ણ હૃદયથી ઉત્કટ ઇચ્છા રાખો.^૨

મુમુક્ષુ હોવાનો બોધ એ વાતનો સંકેત કરે છે કે આપણી સાધના સહજરૂપે ઉન્મીલિત થઈ રહી છે અને આપણું આધ્યાત્મિક અનુશાસન એટલે કે આપણી સાધના ફળીભૂત થઈ રહી છે. જોકે, આ ઉત્કંઠાનો અનુભવ વિભિન્ન સ્તરો પર અને અલગ-અલગ રૂપે કરી શકાય છે, પરંતુ મોટાભાગે તે આંતરિક દઢતાના રૂપે પ્રગટ થાય છે અને એ

અવરોધોને તોડી નાખે છે જે આપણને બાંધી રાખે છે અને આપણને પ્રજ્ઞાન, કરુણા અને નિર્ભયતાની સાથે, તેમજ મહાન સ્વતંત્રતાના સ્થાન સાથે જીવવાથી રોકે છે. મોક્ષ માટે એક શુદ્ધ હૃદયથી કરેલું સમર્પણ સાચી દિશાને નિર્ધારિત કરે છે, જેનાથી આપણી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રેરણાઓનું વિશાળ ક્ષેત્ર એકલય થઈ જાય છે અને તે આપણી અંદર છુપાયેલાં એ સ્થાનોને ઉજાગર કરે છે જે આ લક્ષ્યની સાથે એકરૂપ નથી.

આ લલકને કેવી રીતે વિકસિત કરી શકાય? મુક્ત થવાનો દૃઢ નિશ્ચય, એ ઇચ્છાના રૂપે જન્મ લઈ શકે છે કે પોતાને એવા આધ્યાત્મિક અભ્યાસો પ્રત્યે સમર્પિત કરી દેવામાં આવે જે મુક્તિ તરફ લઈ જાય. ધ્યાનમાં આપણી રુચિ વધવા લાગે છે, દિવ્ય નામસંકીર્તનની મધુરતામાં આપણને રસ આવવા લાગે છે અને આપણે પ્રસન્નતાપૂર્વક મંત્રજપ કરવાનું આરંભ કરી દઈએ છીએ. સત્યના જ્ઞાતાઓના પ્રબુદ્ધ વચનોનું અધ્યયન કરવા અને મહાન આત્માઓનાં દર્શન કરવા માટે આપણે પોતાને જોડી દઈએ છીએ. આપણે આપણા જીવનના અનુભવો પર ગહનતાથી ચિંતન કરીએ છીએ અને આપણી અસલ યોગ્યતાને ફરીથી શોધી લઈએ છીએ. જીવનથી ભાગવાને બદલે આપણે એ સમજી જઈએ છીએ કે મુક્તિ આપણી એ યોગ્યતામાં છે કે આપણે આપણી સામે આવતી દરેક વસ્તુમાં ચિત્તિની અભિસ્વીકૃતિ કરીએ, આપણે દરેક પરિસ્થિતિમાંથી શીખીએ; અને એમ કરવું આપણને ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી ભરી દે છે. આપણે એ જાણી લઈએ છીએ કે જીવનની મુશ્કેલીનો સામનો કરવાથી અને તેમાંથી પસાર થતા આગળ વધવાથી આપણે મુક્તિની આપણી અનુભૂતિને વધારી શકીએ છીએ, તેને વિકસિત કરી શકીએ છીએ. એવી અનેક રીતોમાં આપણે સ્વયંને ઉત્સુકતાપૂર્વક સંલગ્ન કરીએ છીએ જે આપણને સત્સંગની સમીપ લાવે, ‘પરમ વાસ્તવિકતા’ની સાથે અંતરના સંપર્કની નજીક લાવે.

આપણી દિવ્યતાના અભિજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ જવાની આપણી આ યાત્રા પ્રયત્ન, પરાક્રમ અને જેમ ગુરુમાઈજી કહે છે, ત્યાગની માંગ કરે છે. તોપણ, મુક્તિની લલકનો આ પ્રવાહ આનંદથી ભરેલો હોય છે અને અનંત સંભાવનાઓના એક રોમાંચક અને ઉન્મત્ત ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમજેમ મુમુક્ષુત્વ આપણા હૃદયમાં વિસ્તાર પામે છે, આપણામાં સાચી દૃઢતા વિકસિત થવા લાગે છે. અને મુક્ત થવાનો આ પ્રબળ આવેગ જ, સ્વયમેવ શક્તિના એક સ્ત્રોતની જેમ કાર્ય કરે છે.

¹ વિવેકચૂડામણિ ૩; અંગ્રેજી ભાષાંતર © ૨૦૧૮ એસ.વાય.ડી.એ. ફાઉન્ડેશન.

² ગુરુમાઈ ચિદ્વિલાસાનંદ, પ્રશાંતિથી સંપંદિત : દૈનિક ચિંતન (ચિત્શક્તિ પબ્લિકેશન્સ, ૨૦૧૪), ૪ મે.